

Antropološka osnova nekaterih alternativnih zdravilskih tehnik v medkulturnem kontekstu

1. NEKATERI KONTEKSTUALNI POUDARKI

1.1 ANTROPOLOŠKI KONTEKST

Vsi središnji problemi filozofije se morejo po M. Schelerju zreducirati na vprašanje, kdo je človek in katero metafizično mesto in položaj zavzema v celoti biti – sveta in Boga.¹ To je neizbežno vprašanje, ki čaka vsakogar v srečanju z različnimi antropologijami in kulturami. Kljub raznolikim kulturološkim interpretacijam ima vsak človek izkustvo lastnega telesa (bolečine kakor tudi užitka),² z vsemi njegovimi zahtevami, ki so iste v različnih kulturah. "Univerzalnost človeškega duha" ima, po besedah Janeza Pavla II., iste temeljne zahteve v najrazličnejših kulturah.³ Analogno rečeno smemo s približno enako gotovostjo reči, da ima univerzalnost človeškega telesa enake temeljne zahteve v najrazličnejših kulturah, saj človek ne more obstajati neodvisno od telesa in duše. Po bibličnem gledanju je človek utelešena duša ali poduhovljeno telo. Kompleksnost skrivnosti (misterija) človeškega bitja se izmika definiranju, vendar ostaja omejena z interpretacijo posameznih kultur in časov. "Človek je tako široka, pisana, raznovrstna

stvar, da vse definicije izpadejo kot malo prekratke. Ima preveč parožkov (izrastkov)."⁴ Resnično človekovo strukturo moremo razumeti edino v njegovi pravilni definiciji in določanju njegovega metafizičnega mesta in položaja, ki ga zavzema v vesolju. Med drugim je po Schelerju bistveno znamenje za človeka ravno nezmožnost (nemogočnost), da se ga definira: "Človek, ki bi se mogel definirati, ne bi imel nikakršnega pomena."⁵ Medtem ko je marksistično-ateistična antropologija okrnila človekovo integriteto, ko ga je reducirala na *animal rationale* nasproti Aristotelovi *anima rationalis* (gr. *zoon logikon*), teološka antropologija k njemu pristopa z metafizične perspektive (*homo religiosus*): "Stvar, ki začne presegati sebe in iskati Boga – to je pravzaprav človek – naj bi bila pričakovano drugačna, ker mu je draga."⁶ To je izhodišče zahodne personalistične (krščanske) antropologije enako kakor tudi vzhodnjaške tantrične, ki je osnovana na čakrah. Vsaka na svoj način interpretira izkustvo transcendentnosti lastnega telesa, ali končno, človeškega bitja. Vsaka opazuje človeka v odnosu do njegove metafizične določljivosti s teističnimi implikacijami. Vsaka antropologija je okostje in temelj lastni kulturi, filozofiji, teologiji

(posebno specifični soteriologiji), medicini itd. Z rušenjem ali zamenjavo ene antropologije bi prišlo do rušenja same kulture, ki sloni na njej.

1.2 KULTUROLOŠKI KONTEKST

Izhodišče našega razmišljanja je dejstvo, da je vsaka antropologija prepojena z določeno kulturo. Istočasno je antropologija (kot interpretacija človeka) temelj določene kulture. Človek je po besedah M. Webra in C. Geertza žival, vpletena v mrežo pomenov, ki jo je spletel sam, iz teh mrež pa je sestavljena kultura. Zaradi tega njihova analiza ni nikakršna *eksperimentalna znanost*, ki bi lovila zakonitosti, marveč *interpretativna znanost* v lovu za smislom.⁷ Kultura torej ni vsota dejstev, ampak njihova interpretacija, ki je izražena skozi simbole.⁸ Medtem ko bomo analizirali antropološko osnovo nekaterih alternativnih zdravilskih tehnik v določenih kulturoloških danostih, predvsem filozofijo *čaker* in njihov odnos do personalistične antropologije, kar je glavna tema našega raziskovanja, ne smemo pozabiti, da so *čakre* produkt tantrične filozofsko-teološke antropologije, ki jih uporablja, da bi interpretirala transcendentno izkustvo človeškega bitja. Zato moremo omenjene simbole antropologije pravilno razumeti šele v kontekstu kulture, ki jih je ustvarila. C. Geertz opaza, da je naš centralni živčni sistem, posebno neokorteks, v največji meri razvit v interakciji s kulturo in je zato nesposoben upravljati naše obnašanje ali organizirati naše izkustvo brez vodstva oskrbljenih sistemov pomenskih simbolov.⁹ Z drugimi besedami, človek je produkt določene kulture, kakor je tudi kultura produkt človeka in ga izven njegove kulture ni mogoče pravilno razumeti. Ni človeka brez kulture, kakor tudi ni kulture brez človeka. Antropologija je, recimo temu tako, interpretacija izkustva lastnega bitja v kulturno-filozofsko-teoloških kategorijah. Kultura in človek sta medsebojno odvisna in usodno determinirana. To je razlog, zakaj v vrednotenju posameznih alternativnih

zdravilskih tehnik, od vzhodnjaških preko gnostičnih in magičnih vse do newagevskih, ne smemo zanemariti antropologije, v kateri so ukoreninjene, kakor tudi njenega kulturološkega konteksta.

2. OSEBA KOT FILOZOFSKO-TEOLOŠKI KLJUČ RAZUMEVANJA KRŠČANSKE ANTROPOLOGIJE IN ZAHODNE KULTURE

Temelj zahodne kulture in krščanske teologije je antropologija, ki temelji na pojmu osebe. Sam pojem oseba (lat. *persona*, gr. *πρόσωπον* = obraz, izvorno maska v gledališču¹⁰) je prvotno v grškem svetu označeval masko, ki so jo, odvisno od vlog, ki so jih igrali, nosili posamezni igralci na svojem obrazu.¹¹ Oseba ni kakšen "organ" v človeškem telesu, ki bi ga mogli videti, meriti, posneti ali odrezati. Govorimo o filozofsko-teološkem pojmu, s katerim krščanstvo in zahodna kultura izražata individualno samozavest subjekta kot transcendentnega in duhovnega bitja, ki ga krasi svoboda in zmožnost preseganja samega sebe.

Čeprav Sveto pismo izrecno ne uporablja pojma oseba, celotno judovsko-krščansko razodetje človeka predstavlja kot Božjega sodelavca, ustvarjenega po Božji podobi in sličnosti (prim. 1 Mz 1,26–27), za katerega je značilna zavest o samem sebi in svetu okoli sebe, razum, svobodna volja in sposobnost, da ljubi, kar so tudi temelji dostojanstva človeške osebe. V zgodnji Cerkvi srečamo pojem osebe v razpravah okrog skrivnosti Presvete Trojice. Prvi ga je uvedel Tertulijan (ok. 160–240), da bi razložil krščansko vero v Boga (*Adversus Praxeam*, 6,1; 7,8), nato pa še Kapaдоčani (Bazilij Veliki, Gregor Nacianški in Gregor Niški) v razlaganju skrivnosti Presvete Trojice, katere krona je nicejsko-carigrajska veroizpoved, ki je bila razglašena na prvem carigrajskem koncilu l. 381 kot potrditev in obrazložitev formule veroizpovedi nicejskega koncila l. 325. Nastali sta kot odgovor duhovniku Ariju, ki je zanikal, da je Jezus

Kristus istega bistva (*homoousios*), in učil, da je podobnega bistva (*homoiousios*) z Očetom.¹²

Prvo definicijo osebe srečamo v Boetijevem traktatu o dveh Kristusovih naravah (VI. stol.); le-ta bo navdih celotnemu srednjemu veku: *Persona est naturae rationalis individua substantia* (*De duabus naturis*, 3). Ko opazimo, da navedena definicija v sholastiki ni sprejemljiva za Boga, Rihard od sv. Viktorja (+ 1172) predlaga novo definicijo: *intellectualis naturae incommunicabilis existentia* (*De Trinitate*, 1, 4, 22). Sv. Tomaž Akvinski, sv. Bonaventura in Duns Skot so glavni predstavniki srednjeveškega personalizma. Na antropološkem področju, ki nas tukaj tudi najbolj zanima, temelj edinstvenosti sloni na duhovni duši, ki je substancialna določljivost telesa in počelo vsake dovršenosti. Tako je tudi učiteljstvo Cerkve sprejelo pojem osebe, ko je formuliralo dogme o Trojici in utelešenju Besede.¹³ Drugi vatikanski koncil je posvetil pomemben prostor dostojanstvu človeške osebe (GS 24), toda v luči sodobnih medicinskih in (bio)etičnih vprašanj je tema o človeški osebi vse bolj žarišče premišljevanja vseh sodobnih vej znanosti, na katere se obrača tudi cerkveno učiteljstvo.

Z uvajanjem pojma osebe se je človek kvalitativno in korenito povzdignil iz reda vseh živih bitij. Človek se postavlja pokonci (*homo erectus*) tudi po svoji navpični določenosti, vzdiguje se nad vsa živa bitja. Po M. Schelerju se človek, *homo naturalis*, ni nikakor "razvil" iz živalskega sveta, marveč je bil žival – da, žival – in večno *bo ostal* žival. To, kar človeka povzdigne nad živalski svet, je njegovo iskanje Boga; le-to ga dvigne v svet "oseb".¹⁴ "Človek" je v tem povsem novem smislu težnja in gesta same 'transcendence', bitje, ki moli in išče Boga.¹⁵ Kakor pri Tomažu Akvinskem, ki uči, da je oseba *id quod est perfectissimum in tota natura*¹⁶, je tudi pri Schelerjevem opusu Bog "edina popolna in čista oseba", medtem ko je človek oseba samo v "nepopolnem" smislu, kakor vrata, skozi katera Božja milost prodira v naš svet ali kakor *locus* naznanjanja duha.¹⁷ Človek, v kolikor je oseba, je okno

transcendence, okno v absolutno. Edina človekova resnična "človečnost" se po Schelerju manifestira skozi strast po preseganju samega sebe, kar je lastno izključno osebi: "Samo človek, v kolikor je oseba, se more dvigniti nad sebe – kot živo bitje – iz enega središča, obenem pa z druge strani prostorno-časovnega sveta, in samega sebe narediti za predmet svojega spoznanja."¹⁸

Končni izhod lastnega samopreseganja ali delovanja na razvoju lastne osebnosti se v krščanski teologiji imenuje svetost. Svetost je krona človečnosti, razcvetena osebnost, najvišja potrditev človeške osebe. Jezus Kristus je Oseba v najodličnejšem pomenu besede, ki je kadar koli hodila po naši zemlji. Oseba brez tekmeca, ki nam razodeva našo (pre)destinacijo in možnosti. Pot svetosti je kristjanov "stil življenja"; njena programska vsebina je v hoji za Kristusom, v hoji, ki ga vodi v izhajanje iz samega sebe (samopreseganju), v odprtost drugemu (altruizmu) in Drugemu (Bogu), še več, v preobrazbo v Drugega (*alter Christus*).

Oseba je, da povzamemo, temeljni pojem krščanske antropologije, s katerim stoji in pade zahodna kultura ter krščanska teologija. V celotnem zahodnem svetu ne obstaja pojem, ki bi bil tako pomemben s pomenom, kakor je pojem osebe. Če bi ga na kakršen koli način odstranili iz zahodne kulture, ga ne bi bili več sposobni razumeti; niti njegove filozofije niti teologije, etike, medicine in človeškega prava – nič.

3. ČAKRE KOT FILOZOFSKO-TEOLOŠKI KLJUČ RAZUMEVANJA TANTRIČNE ANTROPOLOGIJE IN NEKATERIH ALTERNATIVNIH ZDRAVILSKIH TEHNIK

3.1 PREDHODNE OPOMBE

Kakor je razvidno iz do sedaj razloženega, pojem osebe predstavlja temeljni pojem zahodne (krščanske) antropologije. Pojem je obremenjen s simboličnim in metaforičnim pomenom, še več, s filozofskim in teološkim; postal je temelj paradigme, na kateri v celoti

sloni zahodna kultura. Če bi hoteli na nek način odstraniti pojem osebe z vsemi pomeni, ki so z njim skozi zgodovino povezani, bi to pomenilo onemogočiti pravilno razumevanje celotne zgodovine Zahoda.

Indijska tantrična antropologija ne pozna pojma osebe v zahodnem pomenu besede. Kot svojevrsten ekvivalent zahodnemu pojmu osebe, kakor bomo pokazali kasneje, moremo vzeti tantrične *čakre*¹⁹, ki so, na zahodu na novo tolmačene, osnova mnogih alternativnih zdravilskih tehnik kakor tudi tokov znotraj široko razširjenega fenomena *New age*.²⁰ Fenomenološko bi lahko naredili primernejšo primerjavo zahodnega pojma osebe z indijskim pojmom *puruše*, še posebej z oznako, ki jo dodajajo *Upaništade* (kot subjektu zavesti naravnih bitij). Toda ker je omenjeni pojem nepomemben za (psevdo) tantrično antropologijo, ki jo srečujemo na Zahodu in ki nas tukaj edina zanima, se bomo raje odločili za soočenje pojmov *osebe* in *čakre*. Čakre so izvirno okostje tantrično-teološke antropologije.²¹ Pri tem moramo poudariti, da v tantrični tradiciji ne obstaja fiziologija v zahodno znanstvenem pomenu besede, marveč "mistična fiziologija", ki ni brez globokih eksistencialnih uvidov, izraženih z mitskim jezikom simbolov.²² Na filozofsko-teološko ravni je z obvezno previdnostjo mogoče vzpostaviti svojevrstno interkulturno/religijsko primerjavo med vzhodnjaško antropologijo na osnovi čakr in zahodno na pojmu osebe. Stična točka med tema dvema tako različnima in vendar tudi nasprotnima stališčema je utelešeni Sin Božji, Božja beseda, ki je, ko si je privzela telo, postala *concretum universale*, prvi, pravi in edini "holistični zdravnik";²³ v njem je krščanstvo našlo bližnjo točko z vsemi kulturami. Zavestna izbira Schelerjeve interpretacije pojma osebe, ki je razumljena kot vez med svetom duha in materije,²⁴ je najboljša osnova (podlaga) za primerjavo s čakrami, ko imamo pred seboj širok razpon Schelerjevega nihanja (osciliranja) od judovsko-krščanskega teistično-personalističnega pogleda na

svet do njegovega evolucionistično-panteističnega *deitasa*.

Pravočasno poudarimo tudi prevladujočo napačno dojetje čakr na Zahodu kot "energetskih središč" fizične narave, ki naj bi bila dozdevno nastanjena v določenih conah človeškega telesa. Čeprav je to prevladujoče mišljenje mnogih zahodnjakov, misijonarjev joge in razširjevalcev alternativnih zdravilskih tehnik, se celotna tantrična tradicija temu zoperstavlja. Čakre so v človeškem telesu prisotne podobno, kakor je prisoten pojem osebe. Z drugimi besedami, oba pojma sta izvirno metaforična, filozofsko-teološke narave. Sta različna interpretacija izkustva človeškega bitja, pripadata različnim kulturam in jih odražata. Ker je dojetje čakr na Zahodu izkrivljeno in podrejeno izključno doseganju ozdravljenja ter obvladovanju skritih sil narave, (*siddhi*) želimo, četudi na kratko, predstaviti njihov izvirni pomen in njihove temeljne doktrinalne aspekte, da bi bolje razumeli srž problema alternativnih zdravilskih tehnik.

Janez Pavel II. opozarja, da raznorazna analitična razločevanja (kakor "naravno" in "nadnaravno", "sveto" in "profano"), čeprav so lahko koristna v teološko-moralnem razmišljanju, a pri tem se ne sme pozabiti, da je samo en stvarnik celotne stvarnosti ("svete" in "profane"), Bog, in da se oni dve medsebojno ne izključujeta,²⁵ moramo isto uporabiti tudi za govor čakrah in osebi. Oba pojma sta večpomenska v smislu, da sta istočasno tako "sveta" kot "profana", vsekakor vsak v svoji kulturi in religiji. Medtem ko pojem osebe vključuje preseganje samega sebe in odprtost človeškega bitja do transcendence, nič manj najvišja čakra (*sahasrāra* čakra, razumljena kot sedež boga *Śive*) razumeva širjenje zavesti in zedinjenje človeškega ter božanskega, oziroma odprtost do transcendence.²⁶ Bodisi indijski pojem čakre ali zahodni pojem osebe, oba sta filozofsko-teološka pojma, usmerjena k Absolutnemu. Oba predstavljata različna načina interpretacije izkustva človeškega bitja, ki je lasten posamezni kulturi.

3.2 TANTRIČNI KONTEKST

Ker so čakre okostje hinduistične tantrične tradicije,²⁷ jih bomo opisali s predstavitvijo nekaterih generalnih tantričnih značilnosti, brez ambicije študijskega prikaza kompleksnosti tantrizma in njegovih posebnosti.

Tantrizem, iz katerega so bile čakre kasneje prevzete na Zahod in reinterpreterane, je eden od glavnih tokov indijskih religij tok, ki je imel vpliv vse do pozne vedske književnosti in je prispeval k oblikovanju vseh indijskih sistemov in religijskih kultov.²⁸ Dolgo časa so indologi zavračali tantrizem kot krivoverni in nemoralni sistem, k čemur je prispeval njegov mračni jezik simbolov,²⁹ vendar je to v novejšem času odpravljeno. Tantrizem je zagovornik "zakramentalne" vizije stvarnosti v smislu, da vsak materialni, psihični ali duhovni fenomen predstavlja simbol božanske stvarnosti in sredstvo odrešenja (*moksa*). Glavna tokova sta *śivaistična* in *śaktistična* tantra, katerih sinteza je *kašmirski śivaizem*. Tantrizem razlaga prakso doseganja odrešenja (*moksa*), ki naj bi bila v začetku bolj dualistična (*dvaita*), kasneje pa bolj nedualistična (*advaita*). Tantrizem se osredotoča na individualno uresničitev, predstavlja se kot praktična uresničitev (*sādhana*), utemeljena na konkretnem izkustvu, razumljena kot sredstvo za doseganje popolne uresničitve. S posredovanjem joge, alkimije, s slikami božanstev in/ali magijskimi tehnikami, tantrizem daje privržencu navodila za preseganje človeških pogojev. Potrjuje kult ženskih božanstev (kult boginje matere) in je povezan z obredi plodnosti, mantrično magijo, šamanizmom itd. Tantrizem bolj kakor filozofijo ponuja praktično izkustvo osvobojenja človeške omejenosti (*mokso*), na dolgi poti osvobajanja dodaja pomembnost telesnosti in dobri fizični kondiciji, zaradi česar je v zahodni kulturi zdravizma, ki neguje kult telesa, naletel na odličen sprejem.

3.3 ALKIMIJA V TANTRIZMU

Pomen čaker v tantrizmu bi lahko najboljše razumeli, če jih predstavimo v

alkimijskem kontekstu *solvetcoagula* (razstavi in sestavi). Njen ekvivalent moremo najti v sanskrtskem *nivrtti* (neaktivnost) in *pravrtti* (aktivnost); vzpenjajoči involucijski proces zbiranja (sestavljanja) se imenuje *nivrtti* nasproti izstopnemu evolutivnemu procesu *pravrtti*,³⁰ pred katerima je svojevrstna tantrična protologija (ali *status naturae integrae*). Mistična tantrična antropologija človeka predstavlja kot svojevrstno retorto (mikrokozmos), v kateri se odvija alkemični proces razstapljanja in sestavljanja vesolja (makrokozmos).

3.3.1 STATUS NATURAE INTEGRAE

Prvobitna substanca po tantrizmu pred pojavnim svetom, najvišja stvarnost ali brahman v svoji čisti biti, naj bi bila *neikar-nirana Čista Zavest (Paramātan)*, oziroma *Bit-Zavest-Blaženost (Sat-Cit-Ānanda)* ali s teološkimi besedami *Śiva-Śakti*, nerazdružljivo zedinjena v najvišjem izkustvu edinosti (monizem). Medsebojno nerazdružljiva kakor ogenj od topline, steblo od sence ali mleko od bele barve. To je popolno izkustvo (*pūrṇa*), v katerem po *Upaniṣadah*, "Sebstvo pozna Sebstvo in Ga ljubi". Ta panteistični monizem predpostavlja dvojni vidik iste *Zvesti*: transcendentalen, nespremenljiv, statičen, moški in duhoven (*puruṣa*) ali s teološkim izrazom *Śiva* ("ljubek") ter drugi, kreativen in spremenljiv vidik, ženski energetsko-dinamičen (*prakṛti*) s teološkim izrazom *Śakti* ("moč"). *Śakti* je ženski energetski princip vesoljstva, ki se v religioznem izkustvu kaže kot *božanska pramati (Magna Mater ali Mahādevi)*, medtem ko jo *Śivazanika* kot objekt izkustva. Pred stvarjenjem sveta je *Śakti* kot potencialna (možna) statična energija uspavana počivala zavita okrog boga *Śive*. *Śakti*, zavita okrog *Śive*, se imenuje tudi *Mahākundalī* ("Velika zavita moč"), da bi se razločevala od analogne moči, nastanjene v individualnih telesih, ki se imenuje *kundalinī*. Ta beseda izvira iz *kundala*, kar pomeni "zavita" ali "zvita". Navadno se govori o zaviti *Śakti (Kundalinī-Śakti)*, ker je

podobna kači (*Bhujangī*), ki, kadar počiva oz. spi, počiva zavita in ko se prebudi, se vzpenja spiralno. "Kundalinī je Božanska Kozmična Energija v telesih."³¹ "Velika boginja Kundalinī, prazračna energija Sebstva"³² je kot takšna počelo vsega³³, neke vrste vsemogočna sila, temelj vseh stvari, ki z izpolnjevanjem in prežemanjem celotnega vesolja oživlja in vzdržuje: "Ne obstaja nič v tem svetu, kakor tudi ne na drugem, kar bi bilo onkraj dosega Kundalinī."³⁴ Kundalinī se po mistični tantrični antropologiji nahaja pri korenu hrbtenice subtilnega telesa vsakega človeka. V popolnem stanju je individualna *Śākti* (Kundalinī -*Śākti* ali "notranja žena"³⁵) zedinjena z veliko kozmično *Śākti*, ki je eno s *Śivom*, s katerim tvori enotnost (panteistični monizem). Kundalinī je torej vidik večnega Brahmana (*Brahmarūpā Sanātani*), s katerim je brez atributa in z atributi (*sagunā*). V aspektu brez atributa (*nirgunā*) je Kundalinī čista Zavest (*Caityanya rūpinī*), zgolj Blaženost (*ānanda rūpinī*). Kundalinī-*Śākti*, prisotna v telesih, predstavlja spolno moč, ali statično središče okrog katerega krožijo vse oblike bivanja (obstoja), kakor moč v gibanju. V svojem gibanju, ki teži k manifestaciji, se razodeva kot vesolje. Kundalinī je hkrati stvaritelj hinduistične "Trojice" (*trimurti*) kakor tudi izvor vseh telesnih energij. "Kundalinī je statična oblika stvariteljske energije v telesih, ki je izvor vseh energij, vključno s *prāno*./.../. Ona je tista, ki konzervira vsa živa bitja (tj. *Jīva*, *Jīvātman*) v svetu preko vdihavanja in izdihavanja. /.../ ... vse sile so zato v Njej."³⁶

Iz do sedaj povedanega je razvidno, da ima *prāna* kakor tudi sicer vse druge "energije" (in ne samo one) svoj izvor v boginji Kundalinī -*Śākti*, ki je, kot smo že večkrat rekli, božanska Prastvarnost, iz katere je vse ustvarjeno. Ekvivalent *prāni*, ki v tantrični tradiciji predstavlja življenjsko načelo, v judovski-krščanski tradiciji po Avalonu more biti samo *rūah* ali Božji dah/duh.³⁷

Pojavni svet je sestavljen iz božanske "suknje",³⁸ kjer je materija, kar je protislovno - istočasno božanska bit in sedež božanstva,³⁹

in na drugi strani zahvaljujoč samsaričnemu kolesu reinkarnacije podcenjena kot goli reciklirajoči material. Človeško telo je po tantri kot mikrokozmos povezano z vesoljem kot makrokozmosom, kjer bo prišlo do njunega poistovetenja (stapljanja): "Noben jogi ne išče 'Nebes', ampak zedinjenje s tem, kar je izvor vseh svetov".⁴⁰ Izvor vseh svetov, kakor smo rekli že prej, pa je prvobitna substanca, Poslednja stvarnost, *neinkarnirana Čista Zavest* (*Paramātman*), oziroma Bit-Zavest-Blaženost (*Sat-Cit-Ānanda*) ali *Śiva-Śākti*, oziroma "Božanska Energija" Kundalinī: "To je *Śākti*, imenovana Kundalinī, ki je večno zaposlena pri ustvarjanju vesolja. Kdor jo spozna, se ne bo več kakor dete vračal v materino telo, niti ne bo trpel starosti. Pravzaprav ne bo več vstopal v *samsāro*, svet preseljevanja."⁴¹ Tantrična soteriologija in "mistična medicina" se na osnovi čaker, kar postaja že razvidno, neločljivo prepletata.

Po kratkem prikazu tantrične "protologije", tega, kar je bilo pred pojavnim svetom, bomo izpostavili proces inkarnacije Zavesti (*Jīvātman*), oziroma manifestacijo *Paramātmana* v pojavnem svetu, v alkimiji se kaže kot izstopni proces, evolucija ali v sanskrtškem jeziku *pravṛtti*.

3.3.2 IZSTOPNI PROCES (EVOLUCIJA, PRAVṚTTI)

Prvobitna stvarnost, ki je po naravi statična, iz katere se je kasneje začelo stvarjenje, se po nauku tantrizma imenuje *Paramātman* ali *neinkarnirana Čista Zavest*. Ta bo na Zahodu, posebej v prostorih (okolju) *new age*, dobila ime "božanska energija". Takšna terminologija mrgoli pri alternativnih zdravilskih tehnikah in pogosto niti ne vedo, da so ("energije") teološkega (tantričnega) in ne fizičnega izvora. Artur Avalon piše o naravi pravzračne Zavesti: "'Zavest' ni pojem organskega izvora in nima nič s fiziološkim pojmom energije, ki je notranji introspektivni vidik. Zavest v sebi je *Ātman*."⁴² Tukaj opažamo, da pojem "božanska energija", ki je na Zahodu tako razširjen, v

svojem temelju ne predstavlja nikakršne naravne fizične energije, marveč metafizično stvarnost, *Zavest*, ki jo izžareva sam *Brahman*. Izstopni proces (*coagula*), kjer uporabimo jezik alkimije, se začenja, ko prvobitna substanca (*Paramātman*) začne svoj evolutivni proces. Nahajamo se pravzaprav pred božansko evolucijo, ki je prav tako široko razširjena na Zahodu. V izvoru te teorije je panteistični monizem ali raje dualistični monizem, ki ga Avalon ilustrira s sliko fižola: "Gre za nedeljivo enotnost vidika dualnosti, ki je v tantrizmu predstavljen s sliko fižolovega zrna (*Chanaka*), ki ima dve semeni tako tesno združeni, da izgledata kot eno, od zunaj ovito z lupino."⁴³ Dve semeni sta *Šiva* in *Śākti* in lupina je *māyā* (iluzija). Ko se razdvoji-ta, se začne stvarjenje.

Kaj je premaknilo (pognalo) prvobitno stvarnost, da je začela proces razdvajanja (ustvarjanja)? Po tantrizmu to ni kakršen koli osebni Bog, marveč se v *neinkarnirani Čisti Zavesti* spontano rodi želja po manifestaciji v svetu – da bi uživala v obliki. "Svetovi obstajajo, ker v svoji celotnosti želijo obstajati. Vsak posameznik obstaja, ker si njegova volja želi zemeljskega življenja. Zato je seme sveta skupna ali kozmična volja, ki se nagiba k manifestaciji življenja, obliki življenja in k užitkom. Na koncu raz(ob)dobja mirovanja, ki predstavlja Raztapljanje, to seme dozoreva v Zavesti."⁴⁴ "Zahvaljujoč zrenju *karme* pride do obdobja ustvarjanja, *gune* se premaknejo."⁴⁵ Celotna stvarnost je del ali inkarnirana forma (*Jīvātman*) ene Univerzalne Zavesti (*Paramātmana*), ki je neomejena. Vesolje je torej omejena *Bit-Zavest-Blaženost*. Ker je vsa eksistenca inkarnirana v Univerzalno Zavest (*Jīvātman*), sledi logični zaključek, da je tudi celoten obstoj bolj ali manj zavesten. Vse vesolje je ustvarjalna domišljija (imaginacija) Vrhovnega Misleca vesoljstva. Po tantrizmu ima celotni obstoj neko vrsto inteligence, celotna stvarnost je prežeta s "kozmičnimi možgani", ki so v osnovi Čista Zavest, kolikor je *Bit-Zavest-Blaženost* (*Sat-Cit-Ānanda*). Iz povedanega tudi sledi, da je stvarnost božanska (panteizem), ker je manifestacija boginje *Śākti*

nerazdružljivo zedinjenje z bogom *Šivo*. Še več, celo hinduistična "Trojica" (*trimurti*) ne bi predstavljala ničesar drugega kakor različna stanja zavesti: "*Brahmā*, *Viṣṇu* in *Śiva* so imena funkcij ene Univerzalne Zavesti, ki deluje v nas."⁴⁶ V navedenih okvirih določenega toka sodobne psihologije, posebej Jungove,⁴⁷ se zbližujejo z vzhodnjaško filozofijo, kjer podlegajo zmoti mesijanizma oziroma poistovečajo milosti Svetega Duha "s psihološkim izkustvom v njegovi duši".⁴⁸ Po tantrizmu sta viden in neviden svet samo dva obraza iste Božanske zavesti: "Ena pod vidikom dualnosti, da je Zavest transcendentna in immanentna. Transcendentalna Zavest se imenuje *Paramātman*. Zavest, inkarnirana v duhovnost in materijo, se imenuje *Jīvātman* (individualne duše, inkarnirane v telesih). V prvem primeru je Zavest brez oblike, v drugem pa ima obliko. Ker je Zavest po sebi brez oblike, je oblika učinek njene Moči (*Śākti*)."⁴⁹

Śākti je, kakor sledi iz do sedaj rečenega, neposredni izvor duhovnosti, življenja in materije. Najkrajše rečeno je *Śākti* izvor vsega ustvarjenega, "energetski vidik Duha",⁵⁰ "kozmična energija",⁵¹ iz katere je sestavljen tako mikrokozmos kakor tudi makrokozmos. V razvojnem procesu *Śākti* kot *Māyā* zakriva Zavest⁵² in povzroča izkustvo sveta. *Māyā* moremo razumeti kot "obliko brez oblike".⁵³ *Māyā Śākti* preobražuje Vse (*pūrṇa*) v ne-Vse (*apūrṇa*), brezkončno v končno, brezoblično v oblično itd. *Māyā* je torej sila, ki reducira, skriva in zanikuje. Zanikuje popolno Zavest, ki je Najvišja stvarnost. Končno je *Māyā* (*Śākti*) eno s *Šivom* ali eno z isto Univerzalno zavestjo, sicer ne bi mogli biti eno z *Brahmanom*. Ples *Śive* (*ali Śākti*) ustvarja svetove, ki so čisto slepilo (*Māyā*), s povzročanjem vpijanja (vsrkavanja) jih uničuje v nedoločeno Absolutno. *Māyā* deli zedinjeno zavest na način, da je objekt zaznan kot različen od samega sebe oziroma razpršen v mnogoterih objektih vesolja."⁵⁴ Navidezna razcepljenost *Prazavesti* je izražena z alkimičnim pojmom *coagula* ali izstopnim procesom *neinkarnirane Čiste Zavesti*.

3.3.3 PROCES VZPENJANJA (INVOLUCIJA , NIVRTTI)

Neinkarnirana Čista Zavest (Paramātman) je zdaj inkarnirana (Jīvātman). Zaradi tega se kakor jetnica čuti utesnjena v materiji in je močno nagnjena k vrnitvi v svoje prvobitno stanje, stanje neinkarnirane Čiste Zvesti (Paramātmana). Kje se konča raztopljenost veselja? Vleče se v Śākti, katere projekcija je bil. "Reducira se na matematično točko, ki ji manjka kakršna koli veličina."⁵⁵ Ta proces združevanja v alkimičnem jeziku solve posameznik doseže z jogo, ki je način zedinjenja s prazračnim izvorom: "Noben jogi ne išče Nebes', ampak zedinjenje s tem, kar je izvor vseh svetov".⁵⁶ Postopek joga je za razliko od

stvarjenja vrnitev k Izvoru, ki izhaja od Izvora. /.../ Ker so možgani v človeškem telesu mesto Izvora, se v njih nahaja najvišja manifestacija Zvesti, sedež duhovnega je med obrvama in sedež materije je v petih centrih, ki so razporejeni od grla do izvora hrbteničnega mozga. Pot vrnitve se začne iz te točke, različne vrste materije se raztapljajo druga v drugo, nato v mentalno, potem v Zvest. "⁵⁷

Iz zgornjega besedila je razvidno, da je pet centrov, ki so razporejeni od grla do izvora hrbteničnega mozga, ali čakre, v katerih ima vzpenjajoči proces svoj začetek, vrnitev k izvoru vseh svetov, ali laya (raztapljanje), kar je tudi sopomenka za samādhi, ki je končni cilj joga. V navedenih okvirih odkrivamo tudi pomembnost joga v tantrizmu, ki je "metoda

povratka na začetek"⁵⁸, kar bomo pokazali v nadaljnji razlagi, ne da bi pri tem zanemarili soteriološko podobnost med jogo in alkimijo, na kar pokaže tudi M. Eliade: "Odnose med jogo in alkimijo je moč razumeti, če imamo pred seboj soteriološko naravo teh dveh tehnik. Obe eksperimentirata na 'duši', ko uporabljata človeško telo kot laboratorij; namen je: 'prečiščevanje', 'spopolnjevanje', končna pretvorba."⁵⁹

3.4 JOGA

Iz alkimijske perspektive je joga metoda združevanja oziroma "metoda povratka na začetek".⁶⁰ Joga je torej tehnika povratka v prvobino stanje (*Paramātman*), ki je bilo pred stvarjenjem (*Jīvātman*). Nemirni svet aktivnosti sloni na statični osnovi. Ta polarizacija na statično (*purusa*) in kinetično (*prakṛti*) je znamenje vsake individualne zavesti. Namen joge je omenjeni dualizem ponovno združiti v prazračetni monizem ali v *neinkarnirano Čisto Zavest* (*Paramātman*).⁶¹

Začnimo s trditvijo, da se vse stvari razstavljajo na to, iz česar so sestavljene. Namen joge je razstavljanje (*laya*) inkarnirane individualne zavesti (*Jīvātman*), ki je konstitutivni temelj osebe, da bi jo vrnila v prazračetno stanje pred stvarjenjem, v *neinkarnirano Čisto Zavest* (*Paramātman*). "Iluzorno zedinjenje med dvema je podobno slepcu; nezavestna ali aktivna *prakṛti* (acetana), ki na svojih ramenih nosi hromega, in zavestna ali neaktivna *purusa* (cetana): iz tega zedinjenja prihaja vse zlo za človeka, ker ga le-to navaja, da ima za večno, čisto in blaženo to, kar je v resnici nestalno, nečisto in bolno ter se z njim identificira. Smisel joge je pravzaprav odstranitev zedinjenja med subjektom in objektom, prepoznavajoč njegovo iluzornost s pomočjo različnega spoznanja (*viveka*), ki se doseže s prakso osmih *angov*. Osvoboditev naključno sovпада s stanjem izolacije (*kaivalya*) *puruse*, zahvaljujoč katere-mu *prakṛti* odpravlja vsako obliko aktivnosti."⁶²

V tantričnem učenju je Čista Zavest sopomenka za Šivo; z njegovo močjo Šakti v

prazračetnem stanju tvori popolno enotnost (prazračetni monizem). Šakti je Velika Mati Vesolja, ki kot življenjska sila prebiva v najnižjem predelu človeškega telesa mistične fiziologije pri izvoru hrbtenice (*mūlādhāra čakre*), kakor Šiva prebiva v najvišjem možganskem centru, ki se imenuje *saḥasrāra čakra*. Cilj joge je medsebojno zedinjenje Šive in Šakti v telesu jogija (*sadhaka*), ki ima funkcijo retorte v alkimičnem procesu.⁶³ Doseženo zedinjenje se imenuje *laya* ali razstavitev, nasprotno od srsti ali involucije Duha v mentalno ter materijo. V tem pogledu ni prostora za krščansko razumevanje stvarjenja *ex nihilo*, kakor tudi ni razlike med Stvarnikom in stvarjo. *Unio mystica* je v krščanstvu opisana kot ekstaza, izhod "iz" sebe, odnos z drugim, medtem ko gre v alkimičnem procesu za zedinjenje z izvorom, raztopitev v prazračetku, izgubo identitete ali v jogi *enstaza* (Eliadov prevod sanskrskega pojma *samādhi*), ki označuje ostajanje "v" sebi, odsotnost odnosa.

Kakor smo rekli noben jogi ne išče Nebes, ampak zedinjenje z izvorom vsega. To je razumljivo, če imamo v mislih, da so po tantričnem nauku človeška in božanska narava istega bistva. Proces ponovne združitve med njima ali *samādhi* je rezultat številnih naporov prejšnjih življenj na zemlji (samoodrešenja), saj vsi ne uspejo doseči stopnjo osvoboditve v času enega življenja: "Pravijo, da uspe samo enemu na tisoč od tistih, ki poskušajo doseči osvoboditev."⁶⁴ "Po indijskem razumevanju je uspeh (*siddhi*) v jogi sad izkustev mnogih prejšnjih življenj. *Kundalinī* mora biti postopoma dvignjena od enega centra do drugega, dokler ne doseže Lotosovih možganov. Potreben čas se spreminja od individua do individua: na splošno traja leta, izjemoma mesece."⁶⁵

Cilj joge je prebuditi uspavano *Kundalinī Šakti* v *mūlādhāra čakri* in jo vzdigniti v *saḥasrāra čakro*. "Jogi doseže to, kar je cilj in motiv njegovega truda: prenehanje novih rojstev".⁶⁶ Avalon piše, da jogo prostituirajo vsi tisti, ki jo izkoriščajo za katere koli druge namene razen omenjenih.⁶⁷ Namen joge je religiozne

narave, ponovna združitev (reintegracija) oziroma povratek na začetek⁶⁸ ali doseganje prazračetne enotnosti: *status naturae integrae*. Uporaba joge za samóterapevtske namene je njena profanacija in desakralizacija.

"Indijec, ki prakticira to ali katero koli drugo vrsto duhovne joge, navadno tega ne počne iz radovednosti do okultizma ali iz želje za doseganjem 'astralnih' izkustev ipd. Njegova opredelitev v tem ali v drugih primerih je v bistvu religioznega značaja, utemeljena na trdni veri v *Brahmana* in navdihnjena z neizmerno željo, da bi se z Njim zedinil in to je Osvoboditev."⁶⁹

3.5 ČAKRE V TANTRIČNI TRADICIJI

Čakre izvorno izhajajo iz tantričnega hinduizma. Čeprav obstajajo različni sistemi čaker, se bomo v našem prikazu njihove kompleksnosti omejili na Arturja Avalona, kar je psevdonim sira Johna Woodroffa (1865–1936), ki ga imajo za odličnega posredovalca učenja o čakrah na Zahodu. Njegova dela so sad sodelovanja s številnimi indijskimi učitelji in učenjaki, s katerimi je bil v stiku v času tridesetletnega bivanja v Indiji.⁷⁰

Sanskrtski pojem čakra pomeni "krog" ali "središče" v subtilnem telesu mistične antropologije. Po Avalonu morejo biti čakre "na kratko definirane kot subtilna središča aktivnosti v telesu *Śākti* ali Sila različnih *tattva* ali načinov, ki utemeljujejo telesne ovitke."⁷¹ Ali na drugem mestu: "Čakre so telesni centri sveta različne (diferencirane) pojavnosti z njihovimi surovimi in subtilnimi telesi, ki izvirajo iz njihovega vzročnega telesa in njihovimi tremi ravnmi zavesti v budnosti, spanju in spanju brez sanj."⁷² Nekdo drug opisuje čakre s sledečimi besedami: "Čakre so središča vitalne moči na različnih ravneh izkustva ali zavesti v človeškem organizmu."⁷³

Filozofsko-antropološka antropologija (ali "mistična fiziologija") tantrične joge pozna šest "energetskih" centrov (kasneje na Zahodu samovoljno identificiranih s pleteži/pleksusi v fizikalni anatomiji⁷⁴). Ima sedež "božanske

energije" oziroma energetsko-dinamične *prakrti* ali *Śākti*, katerima se pridružuje sedma čakra, ki se nahaja v možganih. Prvih šest čaker je razvrščenih vzdolž hrbtenice – "stebila življenja" (*axis mundi*), ki se nahaja na sredi vrta človeškega telesa – sedež boginje *Śākti*, medtem ko je sedma čakra, ki se nahaja na vrhu glave, sedež boga *Śive*. Glavni sanskrtski izvori na to temo kakor *Hathayoga-pradīpikā* in *Satcakra-nirūpana* prinašajo obširen in podroben prikaz bogate simbolike posameznih čaker, ki jih bomo tukaj, opirajoč se na Avalona, na kratko povzeli, začenši z opisom od najnižje proti najvišji čakri.

1. *Mūlādhāra* čakra je korenina vseh *nāḍijev* (mističnih "žil") in *susumne*⁷⁵. V njo se "stvariteljica *Śākti*, ko zaključi svoje delo, vrača v stanje počivanja in si privzame ime *Kundalini*".⁷⁶ Nastanjena je v korenu hrbtenice med genitalijami in anusom, v subtilnem centru okultne antropologije. *Mūlādhāra* čakra je opisana kot lotos s štirimi lističi, ki so krvavo rdeče barve; njen element je zemlja (*prthivi*), mantra *Lam* in njena bogova sta *Brahman* in *Dakīnī*. Tvori povezavo s planetom Merkur in vpliva na čutilo vonja.
2. *Svādhīsthāna* čakra simbolizira lotos s šestimi lističi, ki so svetlo rdeči. Nastanjena je v področju moškega spolnega organa. Njen element je voda (*āpas*), mantra *Vam* in bogova *Višna* in *Rākīnī*; tvori povezavo z Venero in vpliva na čutilo okusa.
3. *Manipūra* čakra se nahaja v središču hrbtenice, na področju popka. Simbolizira jo pozlačeni lotos z desetimi lističi. Njen element je ogenj (*tejas*), barva rumena, mantra *Ram*, njeni bogovi so *Lākīnī*, *Agni* in *Rudra*. Tvori povezavo z Marsom in ima vpliv na čutilo vida.
4. *Anāhata* čakra je "velika čakra v srcu vseh bitij".⁷⁷ Nahaja se na področju srca ali na sredini prsi. Prav v tej čakri prebiva *purusa* (*Jīvātman*). Označuje jo zmožnost prinašanja odločitev onkraj ustvarjanja *karme*. Je most med tremi nižjimi in tremi višjimi čakrami. Nižje čakre so v razmerju z nagoni,

medtem ko zgornje tri predstavljajo višjo človekovo zavest. Simbolizira jo lotos, ki je svetlo rdeče barve in ima dvanajst lističev. Njen element je zrak (*vāyu*), barva zelena, mantra *Yam* in bogova *Īśāna* ter *Kākinī*. Povezana je z Jupitrom in vpliva na čutilo dotika.

5. *Viśudha* čakra se nahaja v središču hrbtenice, na področju grla. Simbolizira jo lotos s šestnajstimi lističi temno sive ali zlato rumene barve. Njen element je eter (*ākāśa*), mantra *Ham*, bogova *Śākini* in *Sādaśiva*. Tvori povezanost s Saturnom in vpliva na sluh.
6. *Ājnā* čakra "se imenuje zato, ker se tukaj od zgoraj (s)prejema ukaz (*ājnā*) Gurujev".⁷⁸ Nahaja se v središču hrbtenice, na področju med obrvema, ki je znan tudi kot mitsko "tretje oko". Simbolizira jo bleščeč beli lotos z dvema lističema. Njena mantra je *Om*, bogova *Paramaśiva* in *Hakini*, in tvori povezavo z Uranom. "Z vidika višje joge se ne doseže ničesar resnično pomenskega, dokler se ne pride do *ājnā* čakre."⁷⁹
7. *Saḥaśrārā* čakra (kolo s tisočnimi žarki) se imenuje tudi *brahmasthāna* (sedež *Brahma*-na), *brahma-randhra* (*Brahmanova* votlina), *nirvāna* čakra (čakra *nirvane*) ali *saḥaśrārā padma* (lotos s tisočnimi lističi). Predhodnim šestim čakram je treba dodati sedmo, ki dopolnjuje in istočasno presega prejšnjih šest čaker subtilne fiziologije tantrične joge. *Saḥaśrārā* čakra je sedež boga *Śive*: "Njegov (*Śivov*) sedež je *Satyaloka* (svet resnice), ki se v človeškem telesu nahaja v semenski ovojnici lotosovih cvetov s tisočnimi lističi (*saḥaśrārā*), v najvišjem središču možganov."⁸⁰

V prvih šestih čakrah je nastanjenih petdeset sanskrtskih črk in pomnoženih z dvajset, ki dajo vsoto tisoč vseh vsebin v *saḥaśrārā* čakri – le-ta se zaradi tega imenuje tudi lotosov cvet s tisočnimi lističi.⁸¹

Saḥaśrārā čakra je simbolizirana z obrnjenim lotosom, ki se nahaja nad glavo, s tisočnimi lističi brez barv (ker se to središče nahaja onkraj sveta barv in oblik). Zakaj

tisoč? "Verjamem, da je 'tisoč' tukaj samo simbol veličine."⁸² (1000 lističev = 50 × 20.) Mantra te čakre je *Om*, bog pa *Śiva*. Po indijski mistični fiziologiji je vrh glave daleč od "astralne" ravni. Tam se doseže *samadhi* ali zedinjenje z Najvišjo Zavestjo,⁸³ kar je simbol absolutne svobode ali *mokse*. *Saḥaśrārā* čakra je "najvišji in specifičen sedež *Jīve*, duše".⁸⁴ Ko se uspavana energija *Kundalinī* v *mūlādhāra* čakri (nahaja se v višini medenice) prebudi, kjer je dremajoče mirovala, se vzpenja do *saḥaśrārā* čakre, koder začne vibrirati na neverjetno visoki frekvenci. *Saḥaśrārā* čakra, ki se nahaja na vrhu glave ali malo nad njo, je prostor srečanja boga *Śive* z njegovo "Energijo" (boginjo *Śākti*);

To je dogodek, ki z metafizičnega vidika koincidira s stanjem praznine ali ne-bivanja, je bilo pred stvarjenjem vesolja stanje, ki dopušča jogiju neizmerno preseganje samega sebe. Doseganje odpiranja te čakre je indijski vrhunec duhovne evolucije; zahvaljujoč njemu človek prevladuje človeške meje.

Tudi pojem čaker je obtežen z bogatim metafizičnim pomenom, predpostavlja eksplisitno (nedvoumno) odprtost transcendenci.

"Kdor je resnično in popolnoma spoznal *saḥaśrārā*, se ne bo več rojeval *vsamsāri*, ker se je s pomočjo tega spoznanja osvobodil vseh spon, ki so ga vanjo vklepale. Njegovo zemeljsko bivanje je omejeno na že začeto, a še nedovršeno določanje karme. On poseduje vse *siddhi*, je svoboden (*Jīvan mukta*), čeprav živi naprej in ko se njegovo fizično telo raztopi, bo dosegel netelesno osvoboditev (*moksa*) ali *Videha Kaivalya*⁸⁵."

Po indijski tradiciji je teh šest (ali sedem) čaker najpomembnejših. "Teh šest, ki smo jih tukaj predstavili, je glavnih, toda v resnici obstaja predolga lista čaker ali *Ādhāra*, kakor jih nekateri imenujejo. V *Advaita mārtanda*, modernem delu v sanskrtskem jeziku, jih avtor omenja dvajset."⁸⁶ V tradiciji joge se jih omenja 88.000 sekundarnih, ki so razširjene po raznih delih telesa,⁸⁷ a niso prišle v kani-nski popis (čakra rok, nog, laketa, kolen).⁸⁸ M. Fox⁸⁹ jih metaforično primerja s sedmimi

glavnim grehi in sedmimi zakramenti, medtem ko jih, omenimo tudi to kot nenavadnost, G. Vanucci psihologizira.⁹⁰ "V resnici so ti subtilni centri v mozgu, vendar določene zaznavamo v nekaterih predelih telesa; kakor ko nas boli gleženj, vemo da je resnična zaznava bolečine v mozgu, tako zaznavamo tudi te centre v tistih predelih živčnega sistema, s katerim so povezani, čeprav bi se nahajali v samih možganih. Če gledamo s praktičnega stališča, se koncentracija na njih udejanja, kakor da bi se v resnici nahajali v korenu hrbteničnega stebra, v višini popka, srca, čela, vrha lobanje itd."⁹¹

Avalon se kritično obrača na nekatere moderne indijske avtorje, ki poenostavljajo interpretacijo *čaker*, ko jih reducirajo na čisto fiziološki vidik. *Čakre* pripadajo tantrični filozofsko-teološki antropologiji in se; kot takšne ne morejo reducirati (skrčiti) na področje gole fiziologije v smislu zahodne znanosti: "Najprej želim pripomniti, kako so tudi nekateri indijski pisci sami doprinesli zmedenost napačnega poimenovanja *čaker*, ko so jih opisali s čisto materialističnega in fiziološkega vidika. /.../ Fiziologija ne pozna *čaker* kot središča zavesti bodisi aktivnosti *Sūksma Prāna-vāyu* ali subtilnih vitalnih sil, čeprav niso brez odnosa s fiziologijo. Zelo lahko se zgodi, da tisti, ki se obrnejo k sami fiziologiji, ne najdejo tega, kar želijo."⁹² "Čakre niso del fizičnega telesa, osredotočenost je na subtilnih centrih z Zavestjo, ki je v njih, četudi so ti centri povezani s fizičnimi telesnimi funkcijami."⁹³

Sledi jasen zaključek, da moramo razlikovati izvorno razumevanje *čaker* v tantrizmu od njihove (re)interpretacije na Zahodu. K njenemu širjenju prispeva posebej pojav misijonarjev *newaga*, kakor C. Myss, ki v svoji knjigi *Anatomija duha* piše: "Mi imamo v sebi svete spise. Mi vsebujemo to, kar je Božansko. Mi smo to Božansko. Mi smo cerkev, sinagoga, ašram. Nič drugega nam ni potrebno, kakor zapreti oči in začutiti energijo zakramentov, sefirotov in *čaker*, kot izvore naših moči – kot energijo, ki napaja našo biologijo. Ironično,

ko enkrat dojamemo material, iz katerega smo narejeni, nimamo druge možnosti kakor živeti duhovno življenje."⁹⁴

Komercializacija *čaker* na Zahodu je prispevala k njihovi interpretaciji (sekularizaciji), ki je drugačna glede na njihov izvorni pomen v tantrizmu.

Čakre so izvorno okostje tantričnega učenja in kot take imajo soteriološki (odrešenjski) značaj, ki je nespravljaliv s krščansko soteriologijo.

4. KOMPARATIVNI KONTEKST

Iz do sedaj rečenega je razvidno, da sta pojma "oseba" in "čakre" impregnirana z metafizičnim pomenom. Vsak od njiju je utelešen v lastni filozofiji, teologiji, soteriologiji, kulturi in medicini. Gre za dve različni antropologiji, za katerima stojijo različne in medsebojno avtonomne (in nasprotujoče si) paradigme. Obe antropologiji sta filozofsko-teološko interpretirani z aplikacijami na vsa socialno-kulturološka področja. Obe predlagata avtonomni "stil življenja", ki je odraz lastnih izkustev posameznih tradicij in filozofsko-teoloških razmišljanj. Skupna metafizična (soteriološka) orientiranost, ki nam daje osnovo za primerjanje, se upira (nasprotuje) prevladujoči zahodni mentaliteti, ki *čakre* profanira in reducira (krči) na izključno fizikalno-anatomsko (zdraviteljsko) raven. Antropologija na osnovi *čaker* predstavlja avtonomni sistem odrešenja; stopnje, po katerih se posameznik duhovno vzpenja do preseganja človeške narave in brisanja razlike med stvaritvijo in Stvarnikom. V tem zadnjem leži tudi glavni izziv *čaker* za personalistično antropologijo in krščansko teologijo. Nasproti krščanskemu antropocentrizmu, po katerem je človeška oseba vrhunec v verigi življenja na zemlji, vendar vrhunec prav toliko, kolikor je oseba, etično bitje, ustvarjeno po Božji podobi, je antropologija na osnovi *čaker* ukoreninjena na biocentrični⁹⁵ paradigmi, po kateri ne obstaja razlika med življenjem rastlin, živali, ljudi ali bogov. Skupni izvor

biološkega življenja na zemlji, ko vključimo tudi edinstveno biološko kodo (DNK) vseh živih bitij in človeka, za krščansko razodetje ni sprejemljivo izenačevanje vseh oblik življenja, kar je v ozadju nauka o čakrah.

Za naš predmet je potrebno še enkrat poudariti, da so *čakre* v tantrizmu filozofsko-teološki pojmi, ki so razviti z namenom doseganja odrešenja. Vse drugo, kar je z njimi povezano, je podrejeno končnemu cilju – doseganju osvoboditve (*mokse*) iz *samsare*. Za razliko od tega je v krščanstvu odrešenje uresničeno po Kristusovem križu in se nam brezplačno daruje po zakramentih.

Na Zahodu so čakre doživele svojo reinterpretacijo, svojevrsten preobrat. Predvsem so predstavljene kot določena fizična mesta v človeškem organizmu (poistovetena s plexusi), po katerih teče "bioenergija", ki je fizika še ni odkrila. S kontroverzno "Kirlijano vo fotografijo", ki je sicer že dolgo znanstveno "demistificirana",⁹⁶ se še vedno potrjuje verovanje v natančno dokazljivost obstoja čaker in t. i. *avre*. "Avra vsebuje našo celotno genetsko informacijo," trdi Z. Domančič, začetnik bioenergije na Hrvaškem.⁹⁷

Na Zahodu je, ponovno ponovimo, interpretacija čaker doživela svoj preobrat. Na prvem mestu ni več doseganje odrešenja kakor v tantrizmu, marveč doseganje zdravja. To jih je na Zahodu, v kulturi zdravizma, naredilo popularne in zanimanje zanje je v vse večjem porastu. Zahodni zagovorniki jih vztrajno poskušajo predstaviti v znanstvenem duhu. Sledi njihovega izvirnega pomena moremo prebrati samo za pojmom *holistične medicine*, ki ji odkrito priznavajo, da ima ambicijo vplivati tudi na človekovo duhovno in ne samo na psihosomatsko področje. V gnostično-okultnih šolah se šepeta o kopernikanskih odkritjih duhovne evolucije s posebnimi intenzivnimi tečaji (*Inteziv gnoze, excalibur* itd.) na temelju delovanja s čakrami, ki imajo takšne moči, da zagotavljajo duhovni napredek, za katerega so bila nekoč potrebna številna življenja (ali t. i. reinkarnacije). Tukaj ne gre za to, da je krščanstvo nasprotno

takemu pogledu na svet, marveč gre za interpretacijo čaker, ki je tuja celo samemu tantrizmu, iz katerega izhajajo.

Posebej s širjenjem alternativnih zdravilskih tehnik, ukoreninjenih v tantrični antropologiji na osnovi čaker, ki je podprta in se prenaša z določenimi antikrščanskimi ideologijami, se na zahodu širi reinterpretirana tantrična mistična antropologija z lastno paradigmo, ki še posebej v ambientu *new age* ne prikriva svoje ambicije zamenjati krščanske personalistične antropologije kot ne-naravne, a odgovorne za vsa onesnaženja in katastrofe v naravi.⁹⁸ Biocentrična paradigma temelji na antropologiji, osnovani na čakrah, v navidezni skrbi za zdravje in širi lastno soteriologijo (vera v reinkarnacijo), ki jo ponujajo prek zdravih in alternativnih stilov življenja, vegetarijanstva, skrbi za ekologijo in vrnitve k naravi. Tukaj seveda ne gre za vprašanje navedenih vrednotih v sebi zaradi paradigme same, ki jih podpira, marveč kažemo na njihove izzive prek paradigme, ki se vleče za njimi. Gre za pobožanstvenje in divinizacijo evolucije, naravnih sil kot božanstev, populariziranje starodavnih ženskih božanstev, boginje Matere, Geje itd. Vse več je romanov in filmov, ki širijo to paradigmo. Istemu okolju pripadajo tudi alternativne zdravilske tehnike na osnovi čaker od vzhodnjaških (joge, transcendentalne meditacije ...) prek ezoterično-magičnih (t. i. "energetska medicina") do newagevskih (kristaloterapija, reiki itd.).

Okoliščine vrednotenja posameznih alternativnih zdravilskih tehnik, ali so z moralnega vidika sprejemljive za kristjane ali ne, ni dovolj *in bona fide* (v dobri veri) presojati samo namen tistega, h kateremu se obračajo za pomoč, ampak je potrebno proučiti vso celovitost (kompleksnost), ki izhaja iz konteksta, analiziranega v tem delu.

Zaradi tega je potrebno kot za nekakšno orientacijo poudariti, da mora praktična uporaba posameznih alternativnih terapij spoštovati dostojanstvo človeške osebe, posebno njeno zavest in versko opredelitev.

Preden bi se prepustili rokam nekega zdravilca, bi se morali temeljito pozanimati o naravi in verodostojnosti posamezne alternativne zdravilske tehnike.⁹⁹ Predlagamo šest točk kot orientacijo posamezniku v primeru izbiranja neke alternativne zdravilske tehnike:

Preveriti strokovno kvalifikacijo (certifikat) alternativnega zdravilca za področje, s katerim se ukvarja: kje je pridobljena, kdo jo je izdal, kaj obsega, ali je priznana od kakšne mednarodne znanstvene (zdravstvene) institucije. Za doseganje moralne gotovosti se ni dovolj zanesti izključno na trditve samega zdravilca.

Zdravilska tehnika naj bo utemeljena na zdravorazumskih osnovah in priznana vsaj od katere od mednarodnih znanstvenih ustanov. HUPED (Hrvatsko združenje za naravno, energetsko in duhovno medicino) ni takšna ustanova. Potrebno je izkazati večjo verodostojnost zdravilskim tehnikam, katerih terapevtska učinkovitost je preverjena in eksperimentalno potrjena v strogo nadzorovanih kliničnih poskusih.

Da bi se izognili morebitni škodi, je zaželeno, da bi bil zdravilec tudi zdravnik klasične medicine ali da ima vsaj primerno medicinsko izobrazbo. Prepogosto zdravilci, ki imajo ambicijo (močno željo) zdraviti človekovo telo, psiho in duha (holistična medicina), nimajo nikakršne medicinske ali teološke izobrazbe. Takšnim preostaja edino, kar tudi običajno delajo, sklicevanje na naravni ali nadnaravni "dar", ki ga seveda ne morejo podkrepiti z ničemer drugim kakor le z anekdotskimi pričevanji posameznikov, katerim so baje pomagali.¹⁰⁰

Znotraj samih teoretskih postavk zdravilska tehnika ne sme vsebovati pojmov ali izrazov, ki so gnostične, ezoterične ali magične narave. Potrebno se je izogibati zdravilskim tehnikam, ki svojo diagnozo in terapijo zasnujejo na vzhodnjaški antropologiji, katere osnova so čakre in "svete energije" (bioenergija, ch'i, ki, prana), ker se za njihovo holistično skrbjo skriva tantrična soteriologija.

Zdravilec mora poznati lastne meje in ne sme odklanjati sodelovanja s klasično medicino.

Zaradi slabe zanesljivosti terapij usluge alternativnih zdravilcev ne bi smele biti drage.

Prevod: Boštjan Hari

1. Prim. Max Scheler, *Ideja čovjeka i antropologija*, Zagreb, 1996, 39.
2. "Ko človek vstopi in pride do svoje najgloblje intimne – v radosti in trpljenju – tega izkustva ne more imeti, ne da bi dvignil svoje notranje oko proti Večnemu, Absolutnemu, odprto ali pridušeno hrepeni po njem v tišini, ali v obliki neartikuliranega krika", Max SCHELER, *L'eternonell'uomo*, Roma, 1991, 129.
3. Prim. Janez Pavel II., Vera in razum, Cerkevni dokumenti, ur. Rafko Valenčič, 80 (Ljubljana: Družina, 1999). Kongregacija za verski nauk, O meditaciji, Cerkevni dokumenti, ur. Rafko Valenčič, 44 (Ljubljana: Slovenske rimskokatoliške škofije, 1990), 15-16
4. Max SCHELER, *Ideja čovjeka i antropologija*, 42.
5. Prim. Prav tam, 53.
6. Prav tam, 56.
7. Prim. Clifford GEERTZ, *Interpretazione di culture*, Bologna, 1998, 11.
8. Skrivnosti življenja se manifestirajo v oblikah simbolov in slik", Evaristo Eduardo de MIRANDA, *Il corpo territorio del sacro*, Milano, 2002, 5.
9. Prim. Clifford GEERTZ, *Interpretazione di culture*, 64.
10. Prim. Karl RAHNER – Herbert VORGRIMLER, *Teološki riječnik*, Đakovo, 1992, 385-389.
11. V grškem svetu, zaradi verovanja v usodo, ni mogoče iskati izvora metafizičnega ali eksistencialnega razumevanja pomena pojma osebe.
12. Prim. Eva Carlotta RAVA, Osoba, u: *Enciklopedijski teološki riječnik*, Zagreb, 2009, 790-791.
13. Prim. Prav tam.
14. Prim. Max SCHELER, *Ideja čovjeka i antropologija*, 57.
15. Prav tam, 52.
16. Tomaž Akvinski, *SummaTheologiae*, pars I, q. 29, a. 3.
17. Ker za našo temo ni posebej pomembno iskanje razlik med modernim poimenovanjem osebe in njenih podobnosti, in tudi ne iskanje identičnih pomenov v kristoloških in trinitaričnih razpravah, se tukaj ne bomo ukvarjali z omenjenimi razlikami, o katerih more bralec najti več v: Karl RAHNER – Herbert VORGRIMLER, *Teološki riječnik*, 385-389.
18. Max SCHELER, *Ideja čovjeka i antropologija*, 157.
19. Papeški svet za kulturo in Papeški svet za medverski dialog, Jezus Kristus, prinašalec žive vode, Cerkevni dokument 104 (Ljubljana: Družina, 2003). Prvi cerkevni dokument, ki izrecno omenja pojem čakra (točka 2.2.3.).
20. Tema čaker je predmet zanimanja celo samih komun New Agea, kakor Damanhur v Italiji. To najdeš v: Eugenio MENSI (ur.), *I Chakras*, Torino, 1988.

21. Prim. Mislav JEŽIĆ, "Čakre kao pojam tantričke yoge", v: Josip BLAŽEVIĆ (ur.), *Crkva i medicina pred izazovom alternativnih iscjeliteljskih tehnika. Zbornik radova interdisciplinarnog znanstvenog simpozija, Zagreb, 13.-15. studenoga 2009*, Zagreb, 2010, 202-217.
22. Namen tega članka ni dokazovanje (ne)obstoja čaker ("mistične fiziologije") v človeškem telesu, kar je sicer, z natančnega vidika, danes nedokazljivo, ampak ukvarjanje z njihovo interpretacijo. Dragoceno je ob tem dodati mišljenje M. Eliade, znanega strokovnjaka za komparativno zgodovino religij: "Čeprav so hindujci podrobno obdelali kompleksen sistem znanstvene medicine, nas nič ne sili k verovanju, da so se teorije o mistični fiziologiji razvijale v odvisnosti o tej objektivni in praktični medicini, ali da so vsaj bile z njo povezane. 'Subtilna fiziologija' se je najbrž prej ustvarjala na temelju asketskih, ekstatičnih in kontemplativnih izkustev, ki so opisani v istem simboličnem jeziku kozmologije in tradicionalnih obredov", Mircea ELIADE, *Joga. Besmrtnost i sloboda*, Zagreb, 2003, 248.
23. Igra besed v angleškem jeziku *well-whole-holy* najbolje pokaže na resnični pomen antropološkega holizma, ki je prvenstveno razumljiv kot celostno gledanje na človeka, ki ne more in tudi ne sme, zapostavljati njegove duhovne oziroma soteriološke razsežnosti.
24. "Prav tako želimo določiti kot 'osebo' tisto središče dejanja znotraj katerega se duh pojavlja v omejenih sferah bitja, jasno ga razločevati od vseh funkcionalnih središč 'življenj', ki se, opazujoč z notranje točke gledanja, prav tako imenujejo "psihična središča", Max SCHELER, *La posizione dell'uomo nel cosmo*, Roma 1999, 143.
25. Prim. Janez Pavel II., Okrožnica Sijaj resnice, Cerkevni dokument, ur. Rafko Valenčič, 45 (Ljubljana: Slovenske rimskokatoliške škofije).
26. Njegova nastanitev (*Śiva*) je *Satyalo* (svet resnice), ki se v človeškem telesu nahaja v perikarpu lotosovih cvetov od tisočerih lističev (*sahasrāra*), v najvišjem možganskem centru", Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, Roma 1968, 40. Na drugem mestu isti avtor trdi, da je *sahasrara* čakra "najvišji in posebni sedež Jive, duše". Prim. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 131.
27. Prim. Arthur AVALON, *Principles of Tantra*, London, 1914-1915; Michael von BRÜCK, *Tantra/Tantrismo*, v: Hans WALDENFELS (ur.), *Nuovo dizionario delle religioni*, Cinisello Balsamo, 1993, 945-951, Assisi, 1990, 2070.
28. Prim. Michel DELAHOUTRE, *Tantrismo e tantra*, 2070.
29. Tantra je mnogim zahodnjakom alibi za spolno razuzdanost, čeprav je potrebno iskati za njeno seksualno simboliko globlji duhovni pomen. "S spolnim odnosom doživljata dva transcendentno združitev med seboj in s kozmičnim poljem. Tako doživljata celovitost in integriteto. (...) V času stapljanja in doživljanja orgazma človek preseže meje, ki mu jih nalagata fizično telo in zavest ter s pomočjo ljubljenega doseže enost in s tem transcendentnost. Učitelji tantra so že davno spoznali presežno naravo seksa, izvajali bi ljubezen, da bi dosegli zedinjenje s kozmičnim poljem. Seks je postal izraz njihove transcendentne ljubezni (...), popoln pomen *jaz sem* na vseh ravneh kavzalnosti. (...) Posebej je pomembno, da so čakre odprte pri intimnih odnosih. Blokada ene same čakre je dovolj, da se onemogoči popolno zedinjenje" Keith SHERWOOD, *Čakre. Kolo života. Priručnik za harmoniziranje energetskih tijela*, Zagreb 1996.
30. Mimogrede omenimo, da tudi alkimija hinduističnega in budističnega tantrizma tvori povezavo (korespondira) s taoistično alkemijo.
31. Arthur AVALON, *Il potere del serpente*, 11.
32. Nik DOUGLAS – Penny SLINGLER, *I segreti sessuali dell'Oriente. L'alchimia dell'estasi*, Roma 2001, 41.
33. Prim. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 16.
34. Po Avalonu je *Kundalini Śabdabrahman* ali Logos v telesih. Prim. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 21.
35. Prav tam, 41.
36. Prim. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 21.
37. "Bogat teološki pomen pojmov 'ruah' in 'pneûma', obdelanih v semitski in grški kulturi, najde svoj ekvivalent v vitalnem dahu Ved 'prāna', ki deluje v globinah *atmana*, v katerem so globine duše ista globina"; Michael FUSS, "Lo Spirito di Dio nell' Induismo", v: *Lateranum*, 64 (1998), 433-434.
38. Paolo Coelho, poučen alkimik, to najbolje izrazi z besedami: "Svet je samo viden del Boga. V njem alkimija pomeni prenesti duhovno popolnost na materialno raven", Paulo COELHO, *Alkemikar*, Zagreb, 1998, 131.
39. Po Avalonu je *Kundalini Śabdabrahman* ali Logos v telesih. Prim. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 21.
40. Prav tam, 16.
41. Prav tam, 139.
42. Prav tam, 89.
43. Prav tam, 31.
44. Prav tam, 37.
45. Prav tam, 49.
46. Prav tam, 23.
47. "Jungovo odkritje psihologije religijskih simbolov ima nedvomno velik pomen, ko v vsem tem fokusiranju na človekovo notranje življenje obstajajo resne nevarnosti, da se psihološko izkustvo človekovega religioznega nezavednega zamenja za avtentično religiozno izkustvo, ki prihaja s transcendentnega Boga, ki deluje v zgodovini"; Paul C. VITZ, *Psihologija kao religija. Kult samooboževanja*, Split 2003, 20.
48. Kongregacija za nauk vere, O meditaciji, Cerkevni dokument, ur. Rafko Valenčič, 44 (Ljubljana : Slovenske rimskokatoliške škofije, Družina 1990, 19).
49. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 46.
50. Prav tam, 26.
51. Prav tam, 36.
52. Prav tam, 48.
53. Prav tam, 29.
54. Prav tam, 34.
55. Prav tam, 35.
56. Prav tam, 16.
57. Prav tam, 70.
58. Prav tam, 26.
59. Mircea ELIADE, *Joga. Besmrtnost i sloboda*, Zagreb 2003, 302.
60. Prav tam, 26.
61. Prim. Prav tam, 36.
62. Stefano PIANO, *Enciclopedia dello yoga*, Torino 2002, 269.
63. Alkimija pozna svojo evolucijo, od primitivnega iskanja "kamna modrosti", s katerim bi lahko pretvorili neplemenite kovine v zlato, in "eliksirja nesmrtnosti", s katerim bi ozdravila vse bolezni in zagotovila večno mladost in dolgo življenje, pa do "spiritualne alkimije". Medtem ko je bila v

- kemično-alkimičnem procesu posoda laboratorijska retorta, je v tej poznejši, "spiritualni alkimiji", posoda sam alkimik.
64. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 28.
 65. Prav tam, 22.
 66. Prav tam, 22-23.
 67. Prav tam, 19.
 68. Prim. Prav tam, 26.
 69. Prav tam, 19.
 70. Avalonova znana dela o predmetu, ki nas zanima, so postala klasiki: Arthur AVALON, *The Serpent Power*, Madras 1950; Arthur AVALON, *Principles of Tantra*, London 1914-1915; Arthur AVALON, *Shakti and Shakta*, 1929.
 71. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 86.
 72. Prav tam, 110.
 73. Peter RENDEL, *Introduzione ai chakra. L'anatomia occulta e l'espansione della coscienza*, Roma 1993, 10.
 74. Prvi poskus komparacije tantričnih čakrov in pleksusa v anatomiji zahodne medicine je ponudil Vasant G. RELE, *The Mysterious Kundalini: The Physical Basis of the "Kundalini-Hatha-Yoga" According to Our Present Knowledge of Western Anatomy and Physiology*, Pomeroy 1960.
 75. Prim. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 96.
 76. Prav tam, 44.
 77. Prav tam, 102.
 78. Prav tam, 108.
 79. Prav tam, 22.
 80. Prav tam, 40.
 81. Prim. Prav tam, 137.
 82. Prav tam, 15.
 83. Prim. Prav tam, 16.
 84. Prav tam, 131.
 85. Prav tam, 123.
 86. Prav tam, 128.
 87. Prim. Kalashatra GOVINDA, *Atlas čakri. Put k zdravlju i duhovnom rastu*, Zagreb 2003, 16.
 88. Prim. Stefano PIANO, *Enciclopedia dello yoga*, 80.
 89. Prim. Matthew Fox, *Sins of the Spirit, Blessings of the Flesh*, New York 1999.
 90. Poskus psihološke razlage čakrov najdemo še pri Jungu v delu: Sonu SHAM-DASANI (ur.), *The Psychology of Kundalini Yoga. Notes of the Seminar given in 1932 by C. G. Jung*, New Jersey 1996. Psihiatrični pristop k istemu predmetu obravnava psihiater in oftalmolog dr. Lee Sanella, utemeljitelj kundalinijske klinike v San Franciscu. Prim. Lee SANNELLA, *The Kundalini Experience. Psychosis of transcendence?*, Lower Lake, California, 1987. Največjo zmoto je vnesel Philip St. Romain, ko je primerjal kundalini s krščansko duhovnostjo v delu: Philip St. ROMAIN, *Kundalini energy and Christian Spirituality. A Pathway to Growth and Healing*, New York 1991.
 91. Giovanni VANUCCI (ur.), *Lo yoga cristiano. La preghiera e sicasta*, Firenze 1978, 17-18.
 92. Arthur AVALON, *Il potere del Serpente*, 14.
 93. Prav tam, 19.
 94. Caroline MYSS, *Anatomija duha*, Čakovec, 254.
 95. Tonči Matulić razlaga pojem biocentrizma z naslednjimi besedami: "S pojmom biocentrizma se pokrivajo filozofski modeli razlaganja in razumevanja življenja, kot organskega fenomena, ki s posredovanjem načela eliminacije splošnih in posebnih razlik med različnimi oblikami na Zemlji prihaja do skupne označbe vseh živih bitij v naravnem svetu življenj", Tonči MATULIĆ, *Vodič kroz bioetiko II. Život u ljudskim rukama*, Zagreb 2006, 23.
 96. Prim. Giorgio DOBRILA, *Alternativna medicina. Kritički vodič kroz nekonvencionalne načine liječenja*, Zagreb 2009, 273-276; Donal O'MATHÚNA – Walt LARIMORE, *Alternativna medicina. Krščanski priručnik*, Zagreb, 2009, 184.
 97. Prim. Zdenko DOMANČIĆ, *Neslućene sposobnosti čovjeka u uskoj vezi s njegovim mentalnim i fizičkim zdravljem*, Poljana 1987, 105.
 98. Prim. Michel LACROIX, *Ideologija New agea. Ekspozice za razumijevanje. Esej za razmišljanje*, Zagreb 2006, 67-68.
 99. Prim. Giuseppe FERRARI, *Le medicine e terapie "alternative" o "non convenzionali" nell'ambito della nuova religiosità e della magia*, v: *Religioni e sette nel mondo*, 15 (1998) 3, 85.
 100. Hrvaško združenje za naravno, energetsko in duhovno medicino.
 101. Prim. Donal O'MATHÚNA – Walt LARIMORE, *Alternativna medicina. Krščanski priručnik*, 46-47.